

Gebroken menselijke mogelijkheden

Erik CLAES, Julia CLEVER, Floor MICHELSEN

Collectif Cartach

I - INLEIDING

1. Op 26 mei 2023 vond er op de co-hogeschool Odisee een filocafé plaats, over menselijke waardigheid. Brusselaars met een leefloon waren er te gast. In zo'n filocafé bedenken burgers er in een gemoedelijke sfeer wijsgerige vragen, kiezen er één bij stemming uit die ze dan gezamenlijk bediscussiëren vanuit een vrolijke twijfel omtrent gehanteerde begrippen en denkkaders. Met die mix van ernst en luchtigheid gingen Nederlandstalige sociaal werk docenten in dialoog met twee Franstalige burgercollectieven, *le Collectif Cartach* en *le CAPS*. Beide groepen rechthebbenden ijveren voor de toekenning van leefloon als volwaardig mensenrecht.

2. In de aanloop van het filocafé toonden de Brusselaars vier digitale verhalen, vier persoonlijke getuigenissen over extreme afhankelijkheid van maatschappelijk werkers en hun voorzitters, over onmacht, ontredde, verlatenheid en wanhoop. Op het binnenplein van een Brusselse campus weerklonk het relaas van Dominique. Ze moest opboksen tegen een blaffende voorzitter, maar bleef dromen van het OCMW als trampoline, als doorstart voor een hernieuwd bestaan. In het digitaal verhaal van Jeaninne zag je handen die zenuwachtig aan een ticketje prutsten. Ze had het over de schaamte in de wachtzaal, en over de schaamte van een erg betwistbare weigering tot financiële bijstand. Fiona's stem klonk strijdvaardig. Je zag een gedreven studente sociaal werk die een lange strijd aanging voor het behoud van haar rechten. Maar Fiona's verhaal toonde ook een stalkende maatschappelijk werkster. Ze sprak over controle, argwaan, en over de schorsing van haar leefloon enkele dagen na haar bevalling. Ada had het over een steeds 'nee zeggende maatschappelijk werker', extreme armoede, verlies van waardigheid, een reddende brief van een advocaat en totale uitputting als weerslag.

3. De leden van Cartach en le CAPS lazen ook elk een stuk gedeelde tekst voor, over een fictief personage Alice die weg vlucht uit een somber, precair bestaan (*le pays des ombres*), die aanklopt bij het OCMW, die daar hoopt haar menswaardigheid terug te vinden (*le pays des merveilles*), maar snel beseft dat diep menselijke noden net daar weer op het spel staan.

Na het toonmoment werd aan de deelnemers gevraagd om in groepjes een beeld uit de geprojecteerde digitale verhalen te kiezen en daarrond een wijsgerige stelling of vraag te bedenken. In plenum werden de groepsuitkomsten voorgesteld. Een groepje, vertegenwoordigd door Rania, koos een beeld dat letterlijk naar de keel grijpt. Rania bracht de volgende boodschap.

We hebben dit beeld gekozen. Het raakt ons diep.. We zeiden elkaar ook. Er zijn verschillende manieren om naar dit beeld te kijken. We hebben de verhalen gehoord. Ze zeggen ons: hoe is het mogelijk dat dergelijke situaties zich voordoen? We denken ook aan onze studenten die we opleiden om goede sociaal werkers te worden. En wanneer we die dingen horen, dan komt dat binnen. We vragen ons af. Hoe kunnen wij, docenten, het anders doen? Want die sociaal werkers in die verhalen. Eigenlijk zijn dat ook onze studenten. Hoe komt het bijvoorbeeld dat een sociaal werk zich gedraagt als een robot, zoals jullie, rechthebbenden, hebben verteld?

Ikzelf, ik denk dat de druk (van dossiers, maar ook van andere dingen) maakt dat een sociaal werker kan blokkeren. Men luistert, maar men luistert niet echt, men luistert als een bandopnemer. Ik denk dat de sociaal werker overleeft. En dat kan toch niet de bedoeling zijn, want het zijn de rechthebbenden die vechten om te overleven. Het gaat om hun hulpkreet.

Net daarom kunnen we het beeld in verschillende richtingen lezen. Dat is de rechthebbende, en dat is de sociaal werker. Of omgekeerd. Dat is de sociaal werker. En dat is de rechthebbende. Of dat is de overheid. Dit beeld doet ons ook het volgende afvragen. Kunnen we ons nog laten raken? En hoe voelt dat dan? We kunnen erg boos worden. En zelfs agressief. Want toen ik de eerste keer dit beeld zag, dan gaf het de indruk van: 'ik wil je wurgen. Ik wil je dood' Daarna dacht. Ik kan dat beeld ook anders lezen. Het zou mooier zijn om het te zien als: Ik laat me raken. Wat raakt me dan nog? En wie raakt me dan nog?

Dat de getoonde digitale verhalen docenten sociaal werk konden raken, is misschien niet zo verwonderlijk. Het zijn traumaverhalen van de leden van *Collectif Cartach* en de beelden evoceren trauma-scènes. En ze zijn helaas mee door opgeleide sociaal werkers getriggerd. De getuigenissen zijn ook niet zomaar tot stand gekomen. Reeds drie jaar leggen wij, collega's van Rania, een traject van participatief actieonderzoek af, met *Collectif Cartach* in de 'cockpit'. Het onderzoek ontstond in de schoot van Baskuul, een project van SAAMO Brussel. Samen met een team van opbouwwerkers onderzochten we hoe rechthebbenden op een leefloon hun afhankelijkheid ten aanzien van hun OCMW's beleven. We zochten naar hefboomen om machtsverhoudingen te doen kantelen. 'Digital storytelling' was onze leeromgeving. De bezorgdheid van collega Rania (Wat raakt ons nog? Wie raakt ons nog?) spoorde ook mooi met de emancipatorische inzet van ons project: 1. ervaringskennis van Brusselaars met een leefloon samenbrengen en aangrijpend laten binnenkomen; 2. maatschappelijk werkers en hun OCMW's aan het woord laten, om ook door hun ervaringskennis aangegrepen te kunnen worden.

4. Een van de centrale inzichten uit ons actieonderzoek is dat de gecapteerde traumaverhalen niet alleen (vaak excessieve) machtsongelijkheden tussen rechthebbenden en hun instellingen blootleggen. Ze evoceren ook fundamentele noden die een menselijk bestaan menswaardig maken. Hoe krijgen we die fundamentele noden nu scherp en hoe verhouden ze zich ten opzichte van elkaar? In welke OCMW's settings staan ze op het spel? En wat is er nodig om die fundamentele noden te herstellen?

5. In deze bijdrage beantwoorden we die vragen. Vanuit een participatieve insteek vertrekken we daarbij voornamelijk vanuit de ervaringskennis die *Collectif Cartach* de afgelopen jaren doorheen een opeenvolging van interventies en methodieken hebben opgebouwd. Met *Cartach* ontwikkelen we de stelling dat de doorleefde fundamentele noden van rechthebbenden op een leefloon zich het best laten begrijpen als broze menselijke mogelijkheden. Herstel van menswaardigheid van Brusselaars met een leefloon veronderstelt dat maatschappelijk werkers die broze, menselijke mogelijkheden kunnen zien, kunnen erkennen en zorgzaam kunnen realiseren. De sleutel tot het blootleggen van die broze menselijke mogelijkheden ligt in het plaats ruimen en opdelen van de al te vaak verborgen gevoelswereld van rechthebbenden op een leefloon. Maar daarover zo dadelijk meer.

II - DE DRIE STRATEGIEËN VAN DE KANTELMETHODIEK

6. Hoe kom je de fundamentele noden van Brusselaars met een leefloon op het spoor? In het actieonderzoek met *Collectif Cartach* en enkele opbouwwerkers van SAAMO Brussel hebben we drie strategieën ontwikkeld. Ze vormen een gelaagde methodiek die we de 'kantelmethoediek' hebben genoemd.

7. Een eerste strategie is *narratief en expressief* van aard. De deelnemende rechthebbenden kwamen op verhaal via de beproefde methodiek van *digital storytelling* (Lambert, 2009). Ze vertelden elkaar beklijvende, persoonlijke verhalen. Ze bedachten er beelden bij, spraken zelf hun *story* in. Via I-movie assembleerden ze beeld en woord tot een korte videocapsule: een digitaal verhaal. Deze strategie zorgde ervoor dat deelnemers hun doorleefde afhankelijkheid van Brusselse OCMW's konden hoorbaar maken in een korte en krachtige getuigenis. Diezelfde strategie zorgt er ook voor dat de rechthebbenden hun OCMW-ervaring in scène kunnen zetten en uitbeelden in tekeningen, collages, foto's. Langs die expressieve weg werd de inzet, de aard en de impact van machtsongelijkheid tussen rechthebbenden en hun OCMW's ook echt voelbaar. *Digital storytelling* hielp hier met andere woorden doorleefde kennis vasthouden en overbrengen.¹

Om zowel verhaal als beeld sterker te maken hebben we in de workshops *digital storytelling* ook gebruik gemaakt van materiaal uit de gekende methodiek van verbindende communicatie (Rosenberg, 2011). Kaartjes met allerlei emoties legden we op de grond. En terwijl de rechthebbenden hun verhaal voorlezen werden ze uitgenodigd om van het ene emotiekaartje naar het andere te stappen, om dan vervolgens noden te benoemen die achter die emoties schuilgaan. Die methodiek maakte het mogelijk dat de deelnemers over hun afhankelijkheidservaring konden reflecteren, er afstand van konden nemen en zich losmaken van allerlei oordelen, scenario's, en van een culpabiliserende vinger. De achterliggende bedoeling was drievoudig. 1. de ervaring van machtsongelijkheid hoorbaar maken voor OCMW's (weg van woede en culpabilisering); 2. de authentieke kracht van het persoonlijke verhaal versterken; 3. nog dieper graven naar fundamentele noden die in de doorleefde ervaring vervat liggen.

Onderzoeker Erik: Elise. Wat ging erin je om wanneer je ruzie maakte met de papa van je kind ?

¹ Over het emancipatorisch potentieel van *digital storytelling*, zie Lambert, 2013.

Elise: Ik voelde me niet begrepen. Ik had nood aan steun, aan bescherming, aan veiligheid en zekerheid.

8. Een tweede strategie zou je *hermeneutisch* kunnen noemen. Met de rechthebbenden van *Collectif Cartach* en Brusselse opbouwwerkers organiseerden we leesateliers. We lieten ons omringen met stripversies van digitale verhalen. Die zijn op panelen geplakt. De panelen zorgden ervoor dat we de verhalen beeld per beeld rustig en aandachtig konden interpreteren, en dat we de verhalen met elkaar konden vergelijken. Welke beelden en scènes uit het verhaal van Jeannine komen bij jou binnen, Pierrot ? En welk beeld capteert een gelijkenis tussen de getuigenis van Elise en die van Ada? Welke gevoelens wekt deze tekening uit het verhaal Dominique op? En welke onvervulde noden gaan daar dan achter schuil? De finaliteit van die leesateliers bestaat erin de doorleefde ervaring van de rechthebbenden en hun achterliggende persoonlijke noden te doen kantelen in meer gedeelde ervaringskennis omtrent machtsongelijkheid, fundamentele noden en kwetsbare menswaardigheid. De academische onderzoekers namen de gesprekken van de ateliers op, en transcribeerden die gesprekken. Ze brachten en de gekozen beelden en de daarmee verbonden puzzelstukjes ervaringskennis samen als basis voor een nieuw, dit maal, collectief (digitaal) verhaal.

9. Een derde strategie is sterk *symbolisch* van aard. Ze bestaat in het nauwgezet voorbereiden en organiseren van wat we ‘expo-échanges’ hebben genoemd. Dat zijn toonmomenten voor een publiek van maximum 50 deelnemers. Panelen met de stripversie van digitale verhalen omringden de deelnemers. De digitale verhalen zelf werden afwisselend op een scherm geprojecteerd. En tussen de projecties door lazen de rechthebbenden, zoals bij de aanloop van het zonet geschetste filocafé, een fragment voor uit een collectief verhaal. Na het toonmoment volgde de uitwisseling en de dialoog tussen de deelnemers in plenum of in afzonderlijke dialoogtafels, met telkens enkele digitale verhalen als leesmateriaal. Met het concept van de geschetste expo-échanges zochten we heel bewust naar symboliek om machtsverhoudingen tussen rechthebbenden en OCMW ruimtelijk te herschikken. In de projectie van de verhalen, in de verhaalstemmen die de ruimte vulden, wilden we heel bewust iets laten gebeuren. Vaak ongehoorde verhalen en stemmen verschoven van de marge naar het centrum van de publieke ruimte.² De rechthebbenden bepaalden de focus van een publieke dialoog. Hun (strip)verhalen bakenden letterlijk de gespreksruimte af. En hun collectieve boodschap ging over gedeelde noden die opnieuw op een expressieve en narratieve manier in scène werden gebracht.

III - GEVOELEN EN LICHAAMSKENNIS MAKEN NODEN TOEGANKELIJK

10. Deze drie bewandelde wegen brachten ons tot een belangrijk cluster van bevindingen. Ze cirkelen rond de gevoelswereld van rechthebbenden en hun lichaamskennis als toegang tot breekbare, menselijke noden.

11. *Een.* Eerst en vooral leerde het proces van *digital storytelling* ons dat rechthebbenden een rollercoaster van gevoelens doorstaan in de interactie met het OCMW: van initiële hoop en vertrouwen tot onzekerheid, schaamte, ontredde en moedeloosheid. In de ontwrichtende

² Deze strategie is sterk geïnspireerd door het pedagogische denken van Freire (2017) en de wijsgerige intuïties van Hannah Arendt (1957) over menselijk handelen en het belang van de publieke ruimte als plek van zelfonthulling en samen handelen..

emoties die ter sprake kwamen, ging het vaak over een gemis, een verlies, een dreigend verlies, of een afgesneden zijn van iets essentieels.

Rechthebbende Dominique: Voor mij verwijzen de verhalen naar onbegrip, en waartoe dat kan leiden. Van de kant van maatschappelijk werkers zie ik vooral een gemis aan luisterbereidheid en empathie. Van de kant van de rechthebbenden zie ik vooral het gemis aan ontplooiingsmogelijkheden. En in dit verhaal zijn alle menselijke vermogens in die kiem gesmoord. We leven in een tijd die mensen het zwijgen oplegt.

Uit de gesprekken die tijdens de workshops werden gevoerd, bleek hoe niet zozeer afstandelijke analyses, maar de gevoelswereld van rechthebbenden in de richting wezen van dieperliggende menselijke noden. Er was een unanieme consensus bij de rechthebbenden dat in de zeggingskracht van hun gevoelens de sleutel lag tot het ernstig nemen van wat wezenlijk is voor hun waardigheid.³

En precies daarin lag een belangrijk deel van hun frustratie ten aanzien van hun OCMW's. In vele gesprekken en verhalen komt de gedachte terug dat rechthebbenden onvoldoende in hun gevoelsleven ernstig worden genomen, en meer nog, dat het uitdrukken van hun gevoelswereld aan het OCMW loket vaak geen goede strategische keuze is, omdat maatschappelijk assistenten daarin al te gemakkelijk een bewijs van hun onaangepastheid zien.

Ervaringsdeskundige Lydia: Mentaal welzijn dat is er precies niet voor OCMW mensen. Want je moet dat daar kunnen overwinnen. Dat ge u wanhopig en suïcidaal voelt, allez sorry dat ik het moet zeggen, maar eigenlijk is daar op het OCMW geen ruimte voor.

12. *Twee.* We ontdekten ook dat de deelnemers de gevoelens steeds scherper konden omschrijven naarmate ze hun OCMW verhalen scène per scène begonnen na te spelen. Inzicht in de eigen of andermans gevoelens nam toe naarmate de deelnemers terug invoelden hoe ze daar lichamelijk bij stonden, of bij zaten in de wachtkamer, tijdens het gesprek, bij het buiten gaan, en hoe de situatie, de ander, de werkelijkheid dan aan hen verscheen.⁴ De gevoelens die tijdens de workshops naar boven kwamen drijven, waren met andere woorden verweven met een sterk lichamelijke en ruimtelijke gewaarwording en dus ook met een sterk belichaamde kennis van de OCMW wereld.⁵ Om in deze fase reeds toegang te krijgen tot onvervulde noden was het met andere woorden cruciaal om die belichaamde kennis terug in herinnering te brengen. Het was in dat opzicht ook noodzakelijk om die ruimtelijke opstelling te reconstrueren waarin de rechthebbenden zich fysiek bewogen. Enkel als de deelnemers konden afdalen in hun doorvoeld lichaamsbewustzijn en enkel als ze terug contact maakten met de ruimtelijke omgeving waarin ze als OCMW gerechtigden bewogen, kregen ze terug ten volle contact met hun gebroken menselijke waardigheid.

³ Vergelijk ook Fleury (2023) die in haar 'clinique de la dignity' uitgaat van het belang stil te staan bij ontwrichtende ervaringen als sleutel tot de dieperliggende betekenis van menswaardigheid. 'Si l'on veut comprendre et définir une approche de la dignité, il faut avoir vécu ou saisi pleinement le point de vue de l'indigne, pour ne pas se leurrer par des approches trop aguerries aux effractions du réel' (28).

⁴ Deze observatie is niet verwonderlijk vanuit hedendaagse, fenomenologische inzichten. Zie hierover uitgebreid Rosa (2020). 'Any elementary analysis of the ways in which human beings come to relate to the world, experience and perceive it, act and orient themselves, cannot but begin by the body' (47).

⁵ Over het belang van die *bodily know how* in het zich betrekken op de omringende wereld, zie Taylor (1988), Sennett (2018).

De deelnemers gaven ook bij het bekijken van hun afgewerkt digitaal verhaal te kennen hoezeer hun gevoelswereld aansloot bij hoe ze lichamen hun interactie met het OCMW beleefden en hoe hun onvervulde noden in hun lijfelijke herinnering verankerd liggen.

Rechtgebende Jeannine: Toen ik mijn digitaal verhaal voor het eerst terug zag, had ik een dubbel gevoel. Ik was blij. Ik zag hoe verschillende lagen en manieren van verhaalvertelling samen kwamen. Ik zag hoe elk beeld overeenstemde met mijn gesproken stem. Ik zag een combinatie van betekenis, van zintuiglijke ervaring. Ik zag mezelf als boekhouder van zin, van betekenis, van zintuiglijkheid. Maar tegelijk voelde ik de pijn in mijn lichaam weer opwellen.

Opvallend hierbij was ook de reactie van enkele deelnemers die tot hun ongenoegen vaststelden dat intellectuelen en wetenschappers in hun koele analyses en rapporten (de zogenaamde ‘savoir froid’) veel meer geloofwaardigheid aan de dag konden leggen ten aanzien van het OCMW beleid, dan de rechtgebenden zelf die drager zijn van ‘savoir chaud’, die machtsongelijkheid, en die onrecht en gebroken waardigheid tot in hun diepste vezels aanvoelen.

Rechtgebende Pierrot: Dat is toch zot dat iemand veel meer geloofwaardigheid heeft in de ogen van de ‘heelmeeesters’ van het OCMW omdat hij een uitgebreide studie met veel cijfers heeft neergepend, terwijl wij de kennis in ons lichaam meedragen.

13. *Drie.* Vervolgens leerde het proces van digital storytelling dat gevoelens, en hun achterliggend noden, een expressief medium nodig hebben om inzichtelijk te worden en om zeggingskracht te krijgen.⁶ Dat is taal. Dat zijn beelden en kleuren. Dat zijn de klank en het ritme van de stem. Gevoelens zijn met andere woorden niet alleen verankerd in één of ander vaak impliciet lichaamsbewustzijn, in een soort van stilzwijgende lichaamskennis. Ze zoeken ook een andere concrete belichaming op om zich uit te drukken en uit te beelden. In de workshops digital storytelling vertaalde zich dat in tekeningen die een uitvergrote lichaamsexpressie, een blik in een gelaat, of een bepaalde opstelling in de ruimte uitbeelden.

Neem nu bijvoorbeeld het verhaal van Jeannine. Ze vertelde hoe ze door zware gezondheidsproblemen en hoge medische kosten in de schulden geraakte. En ze getuigde hoe ze voor het eerst in haar leven in contact trad met het OCMW. En hoe ze zich daarbij voelde. Jeannine trachtte tijdens de workshops digital storytelling contact te maken met hoe ze lichamen haar onzekerheid, haar machteloosheid en hulpeloosheid had beleefd. En dat deed ze door die lichamen herinnering heruit te beelden in een soort van rollenspel met andere deelnemers. De video-opnames en foto’s van die *re-enactments* dienden vervolgens als basismateriaal voor de beelden van haar digitaal verhaal. En zo werd de doorleefde, belichaamde kennis van haar machteloosheid opgezogen en vastgehouden in foto’s, tekeningen en uiteindelijk in het digitaal verhaal zelf. Die verborgen kennis kwam nu via een vertaalslag naar buiten. Ze werd zichtbaar in haar hand, in haar gebogen houding, in het zenuwachtig frutselen aan een wachtticketje.

14. *Vier.* Diezelfde expressieve vertaalslag maakte het tegelijk mogelijk dat dynamische en vaak verborgen lichaamskennis van noden en gevoelens aan de oppervlakte kwam en zo aandachtig kon bekeken, gelezen en geïnterpreteerd worden. Ze konden voorwerp worden van gesprek. Deelnemers in dat gesprek gingen dan samen op zoek naar die verborgen belichaamde

⁶ Over kunst als weerspiegeling en expressie van lichamenlijke betrokkenheid op de wereld, zie het baanbrekend essay van Merleau-Ponty ‘l’oeil et l’esprit’ over de schilderkunst van Paul Cézanne.

kennis. Achter de zeggingskracht van die expressieve uitbeelding probeerden ze dan een soort van ‘betekenis -élan’ op het spoor te komen. Dat was in elk geval de inzet van onze leesateliers, van onze tweede stap in de kantelmethodiek.

Hernemen we hiervoor enkele afbeeldingen uit het verhaal van Jeannine. Ze werden tijdens twee leesateliers uitvoerig besproken werden. Onderzoeken we ook enkele gespreksfragmenten uit diezelfde leesateliers.

Opbouwwerkster Floor: Er is het lichaam en de handen

Dominique : Gecrispeerde handen. In een houding van afhankelijkheid en behoefte. Bedelende handen.

Rechthebbende Jawad: Radeloos, de pedalen kwijt. Je weet niet meer wat doen, van de stress. Dat wijst op een verlies van kunnen. We zien een persoon die in elkaar gekrompen is.

Studente Meriëm: ‘Recroquevillé’, wat wil dat zeggen ?

Dominique: Dat wil zeggen dat iemand op zichzelf is teruggeplooid, alsof je een foetushouding aanneemt.

In bovenstaand audiofragment zien we hoe de deelnemers de expressieve uitbeelding van Jeannines lichaamshouding aandachtig observeren. Eén beeld staat centraal in de gezamenlijke analyse, dat van Jeannine die op een stoel zit en in gesprek met de maatschappelijk assistent de handen in de lucht steekt. Op basis van diezelfde expressie proberen de deelnemers de betekenis van Jeannines lichamelijke ervaring van machteloosheid te reconstrueren. Volgens Dominique drukken de gecrispeerde handen bedelende handen uit. Ze verwijzen naar een houding van extreme afhankelijkheid van de welwillendheid van de ander. Jawad heeft vooral oog voor de handen die in de lucht gaan. Ze evoceren volgens hem verwarring, ontredde, verloren zijn,

een gevoel van desoriëntatie en een verlies van de eigen mogelijkheden. Dominique en Floor vestigen de aandacht op het in elkaar gebogen en elkaar gekrompen zijn. Zij lezen het centrale beeld van de zittende rechthebbende met nog andere beelden uit het verhaal van Jeannine. Jeannine die de bureau van de maatschappelijk werker binnenkomt, Jeannine die naast de maatschappelijk werker staat, en Jeannine die in de rand van het beeld haar ticketje vasthoudt. Met het woordje 'recroquevillé' hechten beide deelnemers nog aan een andere betekenis aan Jeannines belichaamde ervaring van machteloosheid, namelijk het op zichzelf teruggeplooid zijn, als een laatste vorm van verweer, als een laatste zoektocht naar geborgenheid in zichzelf. Floor gaat op dit élan verder en voegt er nog een diepere betekenislaag aan toe die het gespreksgezelschap brengt tot het blootleggen van een achterliggende nood.

Floor: Het is alsof de rechthebbende zelfs geen plek meer heeft om te zijn. Dat zie je in dit beeld bijvoorbeeld. Het is alsof haar lichaam uitdrukt wat ze voelt. Het is alsof ze geen recht meer om te bestaan, om te zijn.

Floor verwijst hier naar een voorgaand gesprek. Daar was het inzicht ontstaan dat Jeannines ineengekrompen houding verwijst naar het gevoel geen bestaansrecht meer te hebben in de wereld. Het lichaamsbewustzijn is er dan één van diep existentieel gemis. Het ineengezakte lichaam dat vervolgens buiten beeld wordt gezet, kaatst een onvervulde nood terug, die van er te kunnen en mogen zijn, die van een plek te hebben te midden van anderen, die van bestaansruimte te kunnen innemen en die als een recht te kunnen opeisen.

De beelden en fragmenten illustreren mooi hoezeer de expressieve uitbeelding van doorvoelde, lichaamskennis de toegangspoort vormt tot het blootleggen van dieperliggende noden. Maar dat graafwerk is geen vanzelfsprekendheid.

15. *Vijf.* Dat gevoelens om een expressiemedium vragen, heeft natuurlijk ook tot gevolg dat uiteenlopende invullingen van die gevoelens kunnen worden gegeven en dat in een gesprek de deelnemers soms tegenstrijdige gevoelens in een beeld zien, of hun analyse van gevoelens gezamenlijk verfijnen of corrigeren. Dat laatste brengt met zich mee dat het blootleggen van menselijke noden niet zomaar voor de eeuwigheid in een muur kunnen worden gebeiteld, maar dynamisch en sterk contextueel van aard zijn. Onze leessessies leerden ons tevens dat nodenanalyses gemakkelijk te abstract worden en hun zeggingskracht verliezen, zodra de deelnemers de link met die expressieve uitbeelding van lichaamskennis uit het oog verliezen.

Onderzoekster Julia: Ik dank jullie hartelijk voor jullie bijdrage en jullie interessante inzichten. Maar er hangt wel een beetje een wolk rond mijn hoofd. Het is mij niet meer erg helder.

IV - 'DUNNE' EN 'DIKKE' NODEN

16. Tot nu toe hebben we reeds een antwoord op de vraag *hoe* we vanuit een doorleefde ervaring van machtsongelijkheid kunnen doordringen tot wat rechthebbenden diep missen, of echt nodig hebben. De cruciale rol van lichaamsbewustzijn en de expressieve uitbeelding ervan vormden hier ons sleutelinzicht. Maar hoe moeten we die dieperliggende noden dan begrijpen en waarom breekt het afgesneden zijn van die noden in op onze waardigheid als mens? Op verschillende momenten tijdens ons traject van participatief actieonderzoek maakten de rechthebbenden van *Cartach* een onderscheid tussen wat we met de Britse socioloog Hartley Dean (2015) 'thin' en 'thick needs' kunnen noemen.

'Thin needs' (dunne' noden) verwijzen naar die denkkaders die noden gelijkstellen met levensbehoeften. Dat zijn essentiële behoeften die een persoon of een groep toelaten zich te handhaven in zijn fysiek voortbestaan. Dat zijn ook die voorzieningen en levensmiddelen waarop we quasi instinctief in een overlevingsmodus zijn gericht: brood, bad en bed.

Vanuit de leefwereld van de leden van *Collectif Cartach* is dat laatste denkkader achter 'thin needs' ontoereikend om scherp te krijgen welke noden nu fundamenteel zijn om een menswaardig leven te leiden. Natuurlijk zijn voeding, hygiëne en onderdak een noodzakelijke voorwaarde om menswaardig leven te kunnen leiden. Natuurlijk is een minimaal inkomen cruciaal om in die basisbehoeften te voorzien, maar deze voorzieningen, of levensmiddelen zijn niet voldoende om een kwaliteitsvol bestaan op te bouwen.

Rechthebbende Pierrot: Voor een dakloze die jaren op straat heeft geleefd, volstaat het niet om gewoon een bed of een douche te geven. Hij moet immers terug leren slapen in bed. Hij moet terug in staat zijn een huis te bewonen en op orde te houden. Maar daarvoor heeft hij intense begeleiding nodig.

Het punt dat Pierrot hier maakt en dat de andere rechthebbenden voluit onderschrijven, is dat we een ander denkkader moeten ontwikkelen om naar fundamentele noden te kunnen kijken: niet als een set van voorzieningen of materiële levensmiddelen om aan basisbehoeften te voldoen (voeding, onderdak), maar als een web van vermogens om voluit mens te kunnen zijn en blijven. Voor een kwalitatief menswaardig leven volstaat voedsel niet. Centraal staat wel het kunnen zorgen voor degelijke en gezonde voeding. En ook een onderdak is niet de uiteindelijke fundamentele nood, maar wel het kunnen, het bij machte zijn om te wonen, om voor je woning te kunnen zorgen.

V - ZES MENSELIJKE MOGELIJKHEDEN

17. Pierrots punt spoort met wat Hartley Dean 'thick needs' noemt, omdat ze een rijker geschakeerde invulling van fundamentele noden veronderstelt. Maar hoe moeten we die meer genuanceerd visie nu verder ontwikkelen? Uit de leesateliers is er vrij spontaan een benadering aan de oppervlakte gekomen die de klemtoon legt op menselijk kunnen, op menselijke ontwikkelingsmogelijkheden.⁷ Menselijke vermogens of menselijke mogelijkheden zijn hier dan concrete uitingsvormen van het verlangen naar en het vermogen tot menselijke ontplooiing.

⁷ Het is opvallend dat Dean zelf bewust de link tussen 'thick needs' en een vermogensbenadering wenst te vermijden. Zie Dean (2005). Voor een kritiek op Deans koud water vrees voor dikke noden opgevat als menselijke mogelijkheden, zie Claes en Gibens (2021).

In de zorg voor je woning, voor je lichaam, voor je voeding, ontwikkel je wat je tot mens maakt. Door je te positioneren en reveleren in de wereld ontplooi je zelf als sociaal wezen. In het projecteren van een zinvolle toekomst ontwikkel je jezelf als zingevend wezen. En meer nog: telkens als je van één van die menselijke mogelijkheden wordt afgesneden, telkens als één van die mogelijkheid afbreekt, dan gaat er een stukje van je waardigheid als mens verloren. De angst en de onmacht die je daarbij ervaart is er dan één van bedreigd menszijn. Die ervaring wordt mooi in beeld gezet in het verhaal van Jawad die als alleenstaande vader opgesloten dreigde te geraken in de zorglast van zijn zoon. Jawad zat perspectiefloos vast in de zorg. En die doorleefde angstervaring, die lichaamskennis vertaalden wij gezamenlijk (onderzoekers, opbouwwerkers en Jawad) naar het benauwend beeld van een zwart gekleurd huis waarin een man is gept. Hij snakt naar lucht en licht.

18. De vertaalslag van menselijke noden naar menselijke mogelijkheden is op zich geen grensverleggende idee. Die gedachte is systematisch ontwikkeld in de *capabilities approach* van de Amerikaanse filosofe Martha Nussbaum (2011). Vernieuwend evenwel zijn de verschillende gedaantes die de menselijke vermogens doorheen het actieonderzoek met Collectief Cartach hebben aangenomen (ze vallen niet geheel samen met die van Nussbaum). Verschillend is ook de manier waarop die broze mogelijkheden zich manifesteren. Ze komen ons niet enkel tegemoet als een abstracte lijst, of als een abstract wijsgerig discours, maar wel vanuit belichaamde ervaringskennis en expressieve beelden.

Welke menselijke mogelijkheden laten zich dan nog uit de lichaamsbeleving van rechthebbenden losweken? En hoe verhouden ze zich tot elkaar? Doorheen de acht digitale verhalen en op basis van de leesateliers die we hebben geanalyseerd, kunnen we voorlopig drie paren van menselijke mogelijkheden distilleren. In elk paar afzonderlijk zie je reeds een sterke verwevenheid tussen de verschillende menselijke vermogens. Ze zijn moeilijk uit elkaar te halen want ze overlappen elkaar en grijpen op elkaar in.

19. Het *eerste* paar draait rond zorg en zekerheid. Het *kunnen zorg dragen* voor je eigen bestaan, maar ook het er *in zekerheid en veiligheid op kunnen vertrouwen* dat je die zorg op een draaglijke manier kan verder zetten. Wanneer je in deze twee menselijke mogelijkheden bedreigd of gehavend bent geraakt, ben je in je bestaanszekerheid aangetast. De hierboven geschetst ervaringsinzichten van Pierrot wijzen erop hoezeer rechthebbenden op een leefloon deze gehavende menselijke mogelijkheden in hun lichaam meedragen. In het digitaal verhaal van Ada komt het mensonwaardig afgesneden zijn van zorg zo loeihard binnen dat je haren ervan komen recht te staan.

Hier lig ik, op bed. De situatie is alarmerend. Nul euro op zak. En een bankrekening in negatief. Ik ben een student zonder onderdak, zonder eten. Geen geld om mijn treinabonnement naar school te betalen.

Geen geld voor mijn medicijnen. Ik ben een vrouw die het zich niet kan veroorloven om haar was te doen. Een leraar helpt me. Een vriendin leent me haar divan. En dan, drie maanden lang, weigert mijn maatschappelijk werker om mijn hulpvraag in te dienen. Hij is net een robot. Altijd nee, ook al kent hij mijn dossier, ook al heeft hij alle documenten. Hij is een kwaadwillige robot.

20. Het *tweede* paar menselijke mogelijkheden draait rond eigenaarschap van het eigen leven en rond betrokkenheid en positionering in de wereld. Menselijke waardigheid staat of valt met *het kunnen je eigen bestaan toe-eigenen*, je eigen leven in regie nemen. En de weg daarlangs ligt in het kunnen keuzes maken, in het kunnen spreken en het kunnen handelen. Die band tussen eigenaarschap en het vermogen tot spreken en handelen is op verschillende momenten tijdens de leessessies ter sprake gebracht. Keren we hiervoor terug naar onderstaande afbeelding van Jeannine en naar de commentaren van de deelnemers.

De ontredde, de open vragende handen, het gecrispeerde, bijna verstomde lichaam van Jeannine evocert voor de deelnemers het belang van te kunnen spreken, het zich kunnen uitdrukken als uiting van eigenaarschap over het eigen bestaan. En als je dan geen stem hebt, vind je je weg niet. Of, omgekeerd, als je je regie over het leven verliest, verlies je je stem, verlies je je pedalen, en geraak je niet meer uit woorden. Je begint te stamelen en je lijden verstomt.

Floor: Wat ik persoonlijk nog mis in onze lectuur van dit beeld is dat ze achterblijft zonder stem, of een erg zwakke stem. Wat de persoon mist is een sterke stem. De nood om te kunnen spreken.

Dominique: Ja want als je geen stem (*voix*) hebt, vind je je weg (*voie*) ook niet.

Julia: Kunnen spreken, dat is ook zich kunnen uitdrukken, toch?

Floor: Ja, het vermogen om zich uit te drukken, om het woord te kunnen nemen.

Dominique: Ja, inderdaad, want je kan het woord nemen en toch niet in staat zijn je uit te drukken. Als rechthebbende zit je met veel vragen en je moet in staat zijn die vragen te kunnen verwoorden. Alleen dat al...

Daarnaast, dat is al gezegd, tonen de afbeeldingen uit Jeannines verhaal (de ineengekrompen, half uit beeld gezette lichaamshouding), hoezeer menselijke waardigheid en menselijke ontplooiing, samen hangen met *het vermogen om in de wereld te kunnen staan*, om een wereld te delen, om je tot die wereld te betrekken en je daarin te positioneren.

Beide vermogens (eigenaarschap, wereld delen) zijn in elkaar verstrengeld, Wanneer je door een ontwrichtende ervaring elke greep op je leven verliest, verlies je ook aan waardigheid, omdat het dan nog bijzonder moeilijk wordt je te positioneren in de wereld. Je geraakt

gemakkelijk in je verhaal verstrikt, je durft nog moeilijk naar buiten komen, je plooit je in je lijden erg gemakkelijk terug op jezelf. Je geraakt dan gemakkelijk afgesneden van je betrokkenheid op de wereld.

Maar ook omgekeerd. Wanneer je geen plek van spreken en handelen meer hebt, wanneer je die wordt ontnomen, of wanneer je wijs gemaakt wordt dat je niets te zeggen hebt, dan verlies je onvermijdelijk regie over je leven. Je wordt immers niet erkend als 'centre of agency'. Door allerlei stereotype beeldvorming, door vastliggende procedures van instituties (zoals die van het OCMW) kan je een plek ontzegd worden om eigenstandig je leven in regie te nemen.

Dat besef van een legitieme plek van spreken als voorwaarde voor eigenaarschap, voor het 'au serieux' nemen van een persoon met een eigen perspectief, vind je sterk terug in onderstaande passage. Je hoort er de ervaringskennis van Dominique.

Wat mij bijvoorbeeld opviel op het OCMW is dat men veel vragen stelt over de materiële situatie, maar erg weinig over de manier jij naar je situatie kijkt. Ik vind dat alle maatschappelijke assistenten het volgende zouden moeten zeggen: Kijk, dit kunnen we voor je doen en dat zijn de grenzen wat we kunnen doen. En hoe zie jij de dingen? Vooraleer je naar hier kwam, hoe zag jij manieren om uit je situatie te geraken?

En als ik daar verder over nadacht, dan kwam ik tot het inzicht dat het uiteindelijke doel van het OCMW er toch in bestaat dat mensen vertrekken. Ja, dat is toch duidelijk, dat hulpbehoevenden op een bepaald moment niet meer hoeven geholpen worden, dat ze het OCMW niet meer nodig hebben na een bepaalde periode, in functie van de situatie en de mogelijkheden van de persoon. En je zou zeggen dat het omgekeerde vaak het geval is en dat het OCMW door zijn functioneren veeleer mensen in het OCMW houdt, terwijl het doel is dat ze het OCMW verlaten. Is er dan niet zoiets als een angst dat het OCMW zijn bestaansreden zou verliezen als er teveel mensen te snel autonoom worden? Ik weet het niet. Ik vraag mij of daar geen angsten achter zitten.

21. In het *derde* paar menselijke mogelijkheden ligt de klemtoon wellicht eerder op de meer reflexieve en meer contemplatieve dimensie van ons bestaan. Zo is er de hierboven reeds besproken menselijke mogelijkheid om *zinnvol perspectief in het leven te zien*. Een van de deelnemers zet dit menselijk vermogen nog op scherp door het wat explicieter vanuit ontplooiing te formuleren.

Opbouwwerker Oswald: Ik vind dat er een klein stukje ontbreekt nu ik die afbeelding zie. Dat gevoel van ondervraagd worden. Dat staat tegenover de nood om iets te bewerkstelligen. Zichzelf tot recht laten komen, dat wil zeggen slagen in het leven. Zich realiseren.

Julia: Ik formuleer dat reeds als een kunnen, als een vermogen, ok. Dat is echt een fundamentele nood hè?

Dominique: Dat maakt deel uit van ontplooiing

Julia: Het vermogen zich te realiseren, wat betekent dat? Kan je dat herhalen?

Oswald: Dat houdt heel veel in, dat houdt je hele leven in.

Dominique: Ja, dat impliceert je leven op positieve wijze kunnen verder zetten.

Oswald: Ja

Dominique: En daarin worden we vaak verhinderd. [...]

Julia: En wat heb je nodig om jezelf te realiseren?

Dominique: Zich ontplooien dat is ... zoveel mogelijk jezelf kunnen zijn te midden van anderen. Ontwikkelen wat je in jezelf hebt. .

Jawad: Ik maak er grofweg een karikatuur van, maar zichzelf realiseren dat zijn je dromen realiseren.

Dominique : Ja.

Jawad : Dat is echt uitkomen op het ultieme doel van wat je echt verlangt, met de steun van het OCMW. Die steun is meestal materieel en financieel.

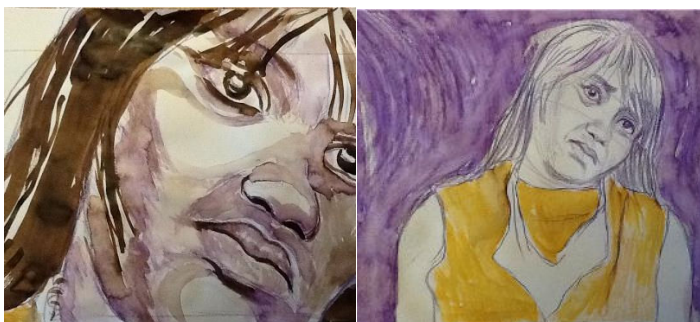
Julia: Het materieel en cultureel kapitaal. Bijvoorbeeld het vermogen zich in te beelden wat men wenst.

Daarnaast leggen de *digital stories* en de leesateliers nog een andere meer, contemplatief vermogen op tafel. De deelnemers wijzen herhaaldelijk op wat ze het vermogen tot innerlijke vrijheid hebben genoemd. Dat is *het vermogen tot zelfreflectie*. Het is de menselijke mogelijkheid om bij jezelf stil te staan, om rustig een vriendelijke dialoog met jezelf aan te gaan, om in innerlijk beraad te gaan, om jezelf te exploreren en te leren kennen. Wat zijn mijn gevoelens? Wat zijn mijn verlangens? Wat zijn mijn dieperliggende noden en wat zijn mijn krachtbronnen om die te helpen realiseren? Maar ook, wat zijn mijn grenzen, mijn valkuilen, mijn kwelgeesten en angsten. Wat zijn mijn vooroordelen, mijn vanzelfsprekend geworden overtuigingen en denkkaders? En stemmen ze nog overeen met de werkelijkheid? En tot slot, wat zijn mijn waarden en mijn idealen? Wat is mijn hoger streven dat mijn leven de moeite waard maakt? Die laatste weg van zelfexploratie verwijst weer vooruit naar éénieders vermogen een zinvolle horizon te zien in het leven.

22. Dit vermogen tot zelfreflectie, tot innerlijke dialoog en zelfexploratie werd erg zichtbaar in de verhaalvertelling van Fiona, een gedreven sociaal werkster die getuigt van haar OCMW verleden als studente met leefloon. Toen haar leefloon werd ingetrokken, was het alsof de hemel op haar hoofd viel. Hier is een fragment uit haar digitaal verhaal.

Alles om me heen werd zwart. Maar elke keer, diep in mij, aan het eind, verdronken onder water, vind ik een leeuw in mezelf. Een sterke leeuw, strijdbaar. Daar vind ik God, een ongrijpbaar vertrouwen. Uiteindelijk heeft alles betekenis. Wat gebeurt, zal gebeuren. De angst verloor zijn greep op mij. Ik hervond mijn kalmte, mijn geduld en mijn kracht. Ondanks de maanden zonder loon en de groeiende schulden, was ik bereid om voor mijn rechten te vechten.

In de leesateliers stond Fiona stil bij een portret uit haar verhaal. Het beeldt haar emotionele toestand uit, toen ze vernam dat haar leefloon werd ingetrokken.

Fiona: Dit is echt, je bent...

Pierrot: Inderdaad, je zit op de bodem.

Fiona: Je hebt nog enkel zin om te gaan liggen, om je te verbergen, en... Pffff. Bijvoorbeeld. Hier kende ik mijn rechten, maar je bent murw geslagen. Het is eigenlijk mijn leven. Men vertrappelt mijn leven. Men vindt mijn leven uit. Maar men berekent mijn leven niet. Dus, ik kende mijn rechten, maar zoals ik al zei. Er is op dat moment geen ruimte tot reflectie. Dat komt pas later, wanneer je wat afstand hebt

genomen. Dan luister je naar jezelf. Ofwel sta je op en zeg je, nu is het genoeg. Ofwel zak je nog dieper weg. Alles hangt af van het karakter en de kracht die je hebt.

Fiona geeft niet alleen aan hoezeer zo'n OCMW beslissing kan inbreken op je psychisch welzijn, op je vermogen tot eigenaarschap en autonomie, maar ook op je innerlijke ruimte tot reflectie. Je valt namelijk zo hard terug op de bodem van je bestaan, dat de angst en de onmacht je elke afstand tot jezelf ontnemt. Je hebt geen positie meer om met jezelf in dialoog te gaan, want die is door impact van ingetrokken leefloon weggeblazen.

VI - ...EN HUN ONDERLIGGENDE, WEDERZIJDSE AFHANKELIJKHEID

23. Zoals gezegd is elk paar menselijke mogelijkheden op zich sterk met elkaar verweven. Maar de leesateliers laten ook zien dat er grote wederzijdse afhankelijkheid is tussen de verschillende paren van menselijke mogelijkheden. En diezelfde interdependentie laat zich op verschillende manieren invullen.

Ze manifesteert zich, *vooreerst*, in interessante mengvormen van menselijke mogelijkheden. Hier is een interventie van opbouwwerkster Floor die enkele beelden uit Jeannines verhaal voor ogen heeft.

Floor: We hebben nog een andere nood toegevoegd. Die ligt niet op tafel. Het is het vermogen tot samen handelen. We hebben vastgesteld dat die erg belangrijk is. Het is het vermogen tot samen handelen met het oog op de eigen toekomst. En in de beleving van de rechthebbenden, daar hebben we het vaak over gehad, dan is het alsof het OCMW onvoldoende rekening houdt met dat vermogen tot samen handelen.

Julia: Tot participatie.

Dominique: Een samenwerking met het OCMW ?

Floor: Ja, ja. En als er geen wederzijds begrip is, geen gedeelde horizon, dan is het zeer moeilijk om dat vermogen tot samen handelen te realiseren.

Floor vertrekt hier vanuit de vaststelling dat in vele verhalen het vermogen van eigenaarschap, het vermogen om zelf te spreken en zelf initiatief te nemen onmogelijk wordt gemaakt omdat er te weinig gedeelde wereld is. Rechthebbenden en maatschappelijk werkers leven in een aparte wereld en rechthebbenden verliezen hun regie op hun leven doordat ze geen spreekplek en geen handelingsplek hebben in de wereld van het OCMW. Zij zijn afgesneden van hun eigenaarschap omdat ze afgesneden zijn van hun vermogen een volwaardige onderhandelingspositie in menselijke interacties in te nemen. Maar er is meer, want Floor kleurt hier de menselijke vermogens van eigenaarschap en van deelname tegelijk in vanuit de zingevende component van menselijke waardigheid. Beide vermogens zijn niet alleen

gehavend, voorzover rechthebbenden en maatschappelijk werkers een gedeelde wereld missen, maar ook in zoverre ze een gezamenlijk, betekenisvol perspectief missen. Dat laatste brengt Floor tot een soort van gemengde menselijke mogelijkheid. Het vermogen tot samen handelen en inspraak in je eigen toekomst vanuit een gedeeld zinvol perspectief.

24. *Daarnaast* ontdekken de deelnemers dan weer dat één paar menselijke mogelijkheden voorwaardelijk is aan een ander paar.⁸ Zo wordt er een voorwaardelijke samenhang gezien tussen de menselijke mogelijkheden die rond bestaanszekerheid cirkelen, enerzijds, en de meer reflexieve/zingevende mogelijkheden, anderzijds.

Jawad: Sommige mensen zijn zo angstig, zo ongerust, zo bezorgd, zo gedeprimeerd, dat zelfs dromen bijna onmogelijk is geworden. Want ze hebben zoveel problemen links en rechts.

Julia: Ja, zoals Floor zegt, wanneer je in een overlevingsmodus bent terechtgekomen.

Jawad: Ja, inderdaad.

Dominique: Ja, ja.

Floor: Ik noteer: het vermogen te dromen. Dat is een vermogen.

Dominique: Ja.

Julia: Ja, inderdaad... Het recht hebben om te dromen. Want . Want in een overlevingsmodus heb je niet het echt het recht te dromen. Want je tracht niet te leven, maar te overleven. Dus wanneer je je in een stabiele situatie bevindt, kan je naar veel dingen verlangen en van veel dingen dromen. In een convenabele situatie, zeg je: ik kan dat doen, en dat en dat. En in een ideale situatie doe je dat dan. In overlevingsmodus, is het van pff pff pff.. Je weet zelfs niet of je te eten zult hebben. Hoe zou je dan nog .kunnen dromen van iets te kunnen. ...

(...)

Dominique: Als ik een kleine anekdote mag vertellen. We hebben ooit eens op de culturele dienst van het OCMW een atelier georganiseerd. We deden een kleine oefening waarbij de deelnemers gingen putten uit hun dromen. Om in een koffer te kunnen vinden wat ze nodig hadden. En ik realiseerde mij dat het merendeel van de deelnemers daar niet toe in staat waren. Het merendeel van de mensen lieten het zichzelf niet toe om dat te doen. Ze waren zodanig in hun overlevingsmodus en ze voelden zich zo schuldig. En toen ik zei, nee, in jullie verbeelding zijn geen obstakels. Jullie kunnen dat... Maar, nee..

J. Ze zijn zodanig benomen door hun overlevingsmodus, dat ze de daar zelfs in een oefening niet toe kunnen komen.

VII - BREEKBAARHEID REIST DOORHEEN DE TIJD

25. De leesateliers laten echter ook zien hoe uitdagend het is achter elk expressief beeld een complexe en dynamische samenhang van menselijke mogelijkheden te onderscheiden. Om die nodenstructuur op het spoor te komen, moeten de deelnemers voortdurend op hun hoede zijn voor verwarring. Ze moeten blijvend alert zijn om allerlei knopen te ontwarren. In dat labyrintisch proces van vallen en opstaan, hoor je de leden van *Cartach* tot een bijkomend inzicht komen, met name dat om de fundamentele noden van Brusselaars met een leefloon te capteren je filmisch moet denken, in een veelvoud van opeenvolgende situaties en scènes. Je hebt, vooreerst, een reeks van scènes die voorafgaan aan de aankomst op het OCMW. Je hebt

⁸ Een vergelijkbaar inzicht is terug te vinden bij Nussbaum (2011) die het concept van ‘vruchtbare mogelijkheden’ introduceert. Afhankelijk van context tot context kunnen bepaalde menselijke mogelijkheden (bijvoorbeeld het kunnen bewonen van een huis of appartement) vruchtbaar zijn voor het realiseren van andere mogelijkheden (het kunnen deelnemen aan de samenleving via arbeid of via maatschappelijk engagement).

vervolgens de scène waarin de rechthebbende zich wendt tot het OCMW, waarin hij of zij letterlijk naar het OCMW toestapt. Je hebt de scènes van de aankomst op het onthaal. Je hebt de scène in de wachtzaal. Je hebt de gespreks scènes met de maatschappelijk werker. Je hebt de scène waarin een rechthebbende voor het bijzonder comité verschijnt. Je hebt de scènes van opvolging door een maatschappelijk assistent. En je hebt scènes waar beslist wordt het leefloon te weigeren, of in te trekken.

Al naar gelang het biografisch parcours van elke rechthebbende, en al naar gelang elke scène komt het er op aan om telkens weer die lichamelijke ervaring van de rechthebbende aandachtig te observeren, en om telkens weer een hernieuwde contextuele invulling te geven van onderling afhankelijke menselijke mogelijkheden.

26. Zo zie je bijvoorbeeld de breekbaarheid van eigenaarschap over het eigen leven verschuiven van de ene scène naar de andere. Neem nu het verhaal van Elise. Ze komt pas toe in een vreemd land, verblijft bij vrienden en verneemt dat ze zwanger is.

Je ziet hoe de zorgen haar uit haar slaap houden, bezwaard en gebroken als ze is door onzekerheid. Je ziet haar zonder wettig verblijf van de ene sofa naar de andere verhuizen. Je ziet haar aankomen bij het OCMW, leefloon krijgen, een appartement kunnen huren. Je ziet haar versterkt in haar vermogen opnieuw perspectief in het leven te zien. En dan zie je de plotse, onverwachte terugval door het intrekken van leefloon. Het OCMW verschijnt nu als een echokamer van het gebroken vermogen tot bestaanszekerheid. Opnieuw voelt Elise zich tot in

haar hart bedreigd in haar menselijke mogelijkheden. Kan ik nog in veiligheid zorg dragen voor mijn dagelijks bestaan en dat van mijn dochtertje? Weerom voelt ze zich opgesloten in het ‘prison’ van onzekerheid.

27. Wellicht beïnvloed door de methodiek van *digital storytelling*, zijn de deelnemers van de leesateliers zich sterke bewust van deze sequentiële beleving van broze menselijke mogelijkheden. Uit de leesateliers blijkt ook dat dit inzicht verhelderend werkt. Het helpt knopen in de nodenanalyse te ontwarren. Luister even naar het volgende fragment. De dialoog vertrekt vanuit een hierboven reeds besproken beeld uit het verhaal van Dominique die al haar moed opraapte en zich wendde tot het OCMW.

Oswald: Ja dat beeld heeft een band met de kaart die ik heb gekozen. Zij is verlaten en overstuurt en zit tegelijkertijd vast. Het is om die reden dat ze zich tot het OCMW wendt. Ze voelt zich verloren, wanhopig, overstuurt om één of andere reden. Ze stapt naar de ingangspoort van het OCMW, omdat er een reden is. Maar tegelijk zie ik het beeld dat de persoon ontspannen is. Ze houdt zich recht, haar schouders komen tot hun recht.

Dominique: Het is belangrijk te preciseren dat de scène plaats vindt voorafgaand aan het bezoek aan het OCMW. Het gaat om de noden waarmee je bij het OCMW belandt. Het zijn voorafgaande noden, voorafgaand aan het contact met het OCMW.

Onderzoekster Julia: Volgens mij kan je nog verder differentiëren. Oswald beschrijft de uitgangssituatie die zich voordoet voor de aankomst op het onthaal van het OCMW. Dus we hebben: een benarde situatie voorafgaand aan het onthaal. En dan komen we aan op het onthaal. En dan de ontmoeting met de maatschappelijk assistent.

Dominique: Want het is belangrijk dat je naar het OCMW komt met een set van noden.

28. Dominique en Julia maken hier duidelijk dat er in de nodenanalyse een onderscheid moet gemaakt worden tussen de gemoedstoestand waarin men zich bevindt, vooraleer de rechthebbende zich tot het OCMW wendt (eerste scène), en de gemoedstoestand waarin men zich bevindt op het moment dat men naar het OCMW toestapt (tweede scène). De eerste scène die Dominique en Julia onderscheiden, onthult vaak gevoelens van onzekerheid, angst, ontredning precies omdat de betrokkene afgesneden is van of bedreigd is in bestaanszekerheid, in het vermogen veilig zorg te dragen voor het eigen dagelijkse bestaan. Dominique spreekt hier van *'des besoins préalables'* waarvan een persoon afgesneden is en precies de beweegredenen vormt waarom een persoon zich tot het OCMW wendt. In de tweede scène, het zich wenden tot het OCMW, is de doorleefde ervaringskennis voor Dominique niet noodzakelijk dezelfde. Teruggrijpend naar haar eigen leefwereld, vertrouwt ze haar gesprekspartners het volgende toe.

Dominique: Dit beeld, misschien gaat het om iets meer persoonlijks, want toen ik mij aanmeldde aan het OCMW, kon ik mij recht houden. Ik bedoel hiermee, ik was niet.. Natuurlijk was ik een beetje. Maar ik beleefde gewoon een moeilijke situatie, maar ik meldde mij hoopvol aan. Ik was eigenlijk niet te neer geslagen. .

Julia: Je vertrok met een zekere veerkracht?

Dominique : Ja.

Julia: En een zekere visie?

Dominique: Ik ging ervan uit dat men mijn waardigheid ging herstellen. Dus daarom houdt het meisje zich in het beeld recht. Het is dus persoonlijk.

Dat neemt echter niet weg dat de gebroken menselijke mogelijkheden die voortvloeien uit preciaire levensomstandigheden (*les besoins préalables*) onvermijdelijk meespelen op het moment dat de betrokkene naar het OCMW toestapt.

Oswald: Maar men is verloren, in het nauw gedreven, maar toch in vertrouwen, met een ontspannen gevoel.

Dominique: Ja, dat is interessant, want dat zijn een beetje ambivalente emoties die toch kunnen samen gaan, die er tegelijk kunnen zijn. Zoals blij terug thuis te kunnen komen, maar droef dat je moet vertrekken.

29. Over de daaropvolgende taferelen, de aankomst op het onthaal, de scène in de wachtzaal en de gesprekken met de maatschappelijk assistenten zijn de deelnemers van de atelier sessies erg kritisch. Ze delen hierbij een grote mate dezelfde ervaringskennis en het is opmerkelijk hoezeer hun nodenanalyse tijdens de gesprekken aangescherpt wordt. Je ziet ook hoe de hierboven geschetste menselijke mogelijkheden scène per scène terugkomen, maar steeds in een zich wijzigende constellatie.

Neem nu bijvoorbeeld de shift van het naar het OCMW toestappen naar het bij OCMW aankomen. En neem nu terug het zonet getoonde beeld van een jonge dame en haar dubbelganger die het OCMW naderen. Dominique heeft hier in haar collage bewust gekozen voor de romanfiguur van Alice in Wonderland. In dit droombeeld zie je een ontdubbelde Alice. In de voorgrond zie je een grote, zich rechthoudende figuur. En wanneer ze een ingang en een lange gang nadert, wordt de grote Alice een kleine figuur.

De eerste Alice representeert voor Dominique een rechthebbende die bewust kiest om haar recht op sociale bescherming uit te oefenen. Hoopvol vertrouwt ze erop dat de hulp -en dienstverlening van het OCMW haar zal bijstaan in een nieuwe levenswending. Alice blijft hier in verbinding met haar vermogen zinvolle perspectieven te blijven zien. En ze is ook nog bij machte haar eigen leven in regie te nemen, ondanks de penibele situatie waarin ze zich bevindt. Alice blijft zich immers als een *centre of agency* zien'. En dat ze kaarsrecht haar toekomst tegemoet gaat, in plaats van in elkaar gekrompen, toont dat ze zich nog staande kan houden in de wereld, dat ze zichzelf nog bestaansrecht kan geven. Dat heeft deels te maken met haar innerlijke vrijheid, met haar zelfbeeld en visie op de wereld. Maar dat heeft ook te maken met nog iets anders, met nog een ander menselijk vermogen dat heel dicht aanleunt bij die *sense of ownership and agency*, enerzijds, en het vermogen zich in de wereld te kunnen positioneren, anderzijds. Wat is die andere *capability* dan? Dominique is hier zoekende, en tijdens het gesprek, stelt ze haar nodenanalyse bij.

Floor: En je hebt het vooral over vertrouwen in jezelf? Of vertrouwen in het algemeen ?

Dominique: Nee, er was niet alleen vertrouwen in zichzelf. Want het is ook vertrouwen in de plek waartoe je je wendt, met betrekking tot de steun die je veronderstelt daar te kunnen ontvangen. Het is dus meer dan zelfvertrouwen. Ik ga die 'in zichzelf' weglaten, want dat hangt af van de ene persoon tot de andere.

Want je moet toch een minimum van vertrouwen hebben in wat je daar op die plek gaat vinden. Het is een vertrouwen in het proces, in de instituties, in de samenleving. Dus eigenlijk in wat daar is opgezet, welke middelen daar zijn gemobiliseerd om .. ons te helpen in wat we doormaken.

30. Kunnen vertrouwen in de institutie waartoe men zich wendt, in de regels, beginselen en waarden die de plek aansturen, in het soort van dienstverlening die wordt aangeboden, in de organisatiecultuur die er heerst. Dat is een fundamentele menselijk vermogen zonder de welke een persoon zijn *sense of ownership* dreigt te verliezen, zonder de welke een persoon zich nog moeilijk staande kan houden in de samenleving, en zonder de welke het bijzonder moeilijk wordt perspectief te kunnen blijven zien in het leven.

En net omdat dat het vertrouwen in de plek waartoe de rechthebbende zich wendt zo broos is, wordt Alice altijd maar kleiner van zodra ze dichterbij het onthaal van het OCMW komt. Ze verandert van een rechthebbende in een gebruiker die, aldus Dominique, gemakkelijk gebruikt wordt, in iemand die speelbal is van maatschappelijke krachten en zijn *sense of agency* en zijn zinvolle horizon dreigt te verliezen.

Dominique: De gebruiker heeft een klein gestalte. Ik had ook gekozen voor het woord 'gebruiker' in plaats van rechthebbende, want in dit geval is hij meer gebruiker dan iemand die drager is van rechten.

Jawad: En waarom is dat ?

Dominique: De gebruiker dat doet me altijd denken aan een oude schotelvod. Een oude vod. Dat heeft iets afgeleefds. Dat is veel gebruikt geweest.

Julia: Dus het is niet de gebruiker die gebruikt.

Dominique: Nee, het is de gebruiker die versleten is. Het is diegene die gebruikt wordt.

Jawad: En gebruikt in functie van wat ?

Dominique: Hij wordt gebruikt als zondebok van wat misloopt in de samenleving. Hij heeft de laatste en de laagste status. En de zondebok draagt de fout. Maar de fout ligt vaak gewoon in de situatie waarin men zich bevindt. De fout is de situatie zelf, de uitgangssituatie waarin men is verzeild geraakt.

VIII - CONCLUSIE

31. Waar zijn we gekomen? Door alle aandacht te richten op hun doorleefde ervaring van afhankelijkheid ten aanzien van hun Brusselse OCMW's, kwamen de leden van *Collectif Cartach* tot zes broze menselijke mogelijkheden. 1. Het vermogen zich veilig te voelen. 2. Het vermogen om zorg te dragen voor het eigen bestaan (en dat van naasten). 3. Het vermogen zich het bestaan toe te eigen in spreken en handelen. 4. Het vermogen een plek te hebben in de wereld. 5. Het vermogen tot zelfdialoog. 6. Het vermogen een zinvol perspectief in het leven te zien. Al deze zes menselijke vermogens zijn een uitingsvorm van menselijke ontplooiing. Ze blijken fundamenteel te zijn omdat ze beletten dat mensen terugvallen tot een dierlijk bestaan, maar ook omdat ze ervoor zorgen elke persoon zijn humaniteit kan behouden, of in menselijke waardigheid kan groeien.

32. Hierboven zijn we met de rechthebbenden van *Cartach* tot de ontdekking gekomen dat deze zes menselijke mogelijkheden sterk in elkaar verweven zijn. Ze zijn onderling van elkaar afhankelijk, want ze verwijzen voortdurend vooruit naar elkaar en zijn op elkaar aangewezen. Deze interdependentie van menselijke vermogens heeft belangrijke consequenties.

33. Een eerste implicatie komt erop neer dat het bijzonder uitdagend is om de lichamelijke beleving van onmacht, ontredde en hulpeloosheid te vertalen naar diepe, onvervulde noden. Situatie per situatie, scène per scène moeten eerst de verschillende in het geding zijnde menselijke vermogens in kaart worden gebracht. Dan dienen ze context per context te worden geconcretiseerd om ze vervolgens met elkaar in onderlinge samenhang te lezen. Vaak komt er dan telkens een andere nodenstructuur naar boven drijven.

34. Een tweede gevolg van de onderlinge afhankelijkheid van menselijke vermogens is dat ze bijzonder kwetsbaar zijn. Een verzwakking van één menselijke mogelijkheid (bijvoorbeeld het vermogen om zorg te dragen voor het eigen bestaan, kan onmiddellijk repercussies hebben op de andere menselijke mogelijkheden (eigenaarschap, zingevende vermogens). Menselijke mogelijkheden en menselijke waardigheid zijn met andere woorden geen rustig bezit. Ze vragen voortdurend om affirmatie, om aandacht, om ondersteuning, om concrete strategieën die kunnen helpen menselijke mogelijkheden te realiseren. Net daarin ligt de bestaansreden van het OCMW.

Literatuurlijst

- Arendt, H. (1957). *The Human Condition*. Chicago: Chicago University Press.
- Claes, E. (2002). *Legaliteit en rechtsvinding in het strafrecht*. Leuven. Universitaire Pers Leuven.
- Claes, E en Gibens, S. (2021). Op zoek naar een solidaire basis voor sociale rechten: het werk van Hartley Dean, in Raeymaeckers, P. (eds.). *Denken over sociaal werk*. Leuven : Acco . 205-227.
- Dean, H. (2005). Critiquing Capabilities: distractions of a beguiling concept. *Critical Social Policy*, 29 (2), 261-278.
- Dean, H. (2015). *Social Rights and Human Welfare*. Londen: Routledge.
- Freire, P. (2017). *Pedagogy of the Oppressed*. London: Penguin.
- Lambert, J. (2009). *The Digital Storytelling Cook Book*. Berkeley: Digital Dinner Press.
- Lambert, J. (2013). *Digital Storytelling: Capturing Lives, Creating Communities*. New York: Routledge.
- Merleau-Ponty, M. (1964). *L'œil et l'esprit*. Parijs. Gallimard.
- Nussbaum, M. (2011). *Creating Capabilities. The Human Development Approach*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Rosenberg, M.B. (2011). *Geweldloze communicatie*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Sennett (2018). *Building and Dwelling. Ethics for the City*. London: Penguin Books.